

Skalní hrady a jejich vztah k české hradní architektuře

FRANTIŠEK GABRIEL-JAN SMETANA

i ÚVOD

Pojem skalní hrad bývá v novější literatuře uváděn slovy „tak zvaný“. Označení vyjadřuje určité rozpaky nad tím, zda skalní hrad jako typ skutečně existuje nebo zda se jedná o různé typy hradů, jejichž společným znakem je pouze situování na pískovcovém podloží, využívaném k zahloubení obytných či hospodářských místností, doplněných dřevěnou či zděnou zástavbou, jak uvádí D. Menclová (1974, I). T. Durdík (1984, 109) upozornil na skutečnost, že se jedná o lokality ovlivněné především tvarem a vlastnostmi využití skály, takže nějaké bližší typové dělení je téměř nemožné. P. Chotěbor (1981, 71), který se problematiky skalních hradů dotkl podrobněji, je považuje za specifickou skupinu, spojenou mimořádnou závislostí na tvaru skalního podloží, které zde většinou částečně nahrazuje stavební materiál obranných i obytných staveb.

Takto postavené definice dovolují zařadit mezi skalní hrady téměř veškeré opevněné stavby na pískovcových skalách, případně i jiném skalním podloží, neboť využití přírodních podmínek pro budování opevněných panských sídel je jedním z jejich obecných znaků. Skalní hrad pak skutečně není časově nebo typologický jednotným celkem, jak na to upozorňuje P. Chotěbor (1981, 71).

Chceme-li o skalním hradu hovořit jako o typu, je třeba jej vymezit přesněji. Vycházíme z definice, kterou jsme předložili v roce 1981 (F. Gabriel, J. Smetana 1981, 39-40), podle níž patří k typu skalního hradu ty lokality, jež jsou situovány na skalních sucích, se vstupem 3-6 m nad základnou skalního bloku. Hrad se rozkládá vždy na horní ploše skály, přístupné upravenou spárou. Převýšení skalního suku vůči okolnímu terénu bylo hlavní a často i jedinou složkou obrany hradu. Tato definice skalního hradu, vytvořená podle dvou, jak se později ukázalo, typických představitelů tohoto typu v Čechách, vylučuje řadu lokalit označovaných dříve jako skalní hrady. Na druhé straně se však vyděluje skutečný skalní hrad jako typologický jednotný celek s určitým náznakem vývoje. Současně sledujeme přijímání některých prvků z jiných hradních typů a vytváření prvků nových, které byly aplikovány i na jiné hradní architektuře.

Definice samotná již do značné míry determinuje výskyt skalních hradů. Jejich využití bylo prakticky možné pouze na reliktech pískovcové tabule svrchní křídly, rozpukaných tlakem dalších geologických procesů do skalních bloků. V Čechách se jedná o čtyři rozsáhlé oblasti: Labské pískovce, přesahující značnou měrou do NDR, Dubské Švýcarsko, Český ráj a Teplicko-Aderspašské stěny. Přírodní předpoklady pro existenci skalních hradů však zde nevylučují výskyt hradů jiného typu (F. Gabriel, J. Smetana 1981; F. Gabriel, 1985), takže je třeba u každého případu vždy ověřovat možnost zařazení mezi skalní hrady.

Jak již bylo v minulosti vícekrát upozorněno, nesloužilo pískovcové podloží pouze jako základna pro stavbu, ale mohlo být využito, více či méně, jako součást

stavby samé. Četné úpravy pískovcového podloží jsou většinou dobře odlišitelné od přírodních narušení skály a dovolují, alespoň částečně, určit jejich funkci v rámci sídla. Snadná opracovatelnost pískovce však má i své nevýhody. Rada lokalit totiž posloužila po svém zániku jako lomy na stavební materiál okolních sídlišť a snad všechny hrady upravovali jejich pozdější uživatelé, ať to již byli náhodní obyvatelé či turisté. Dnes je jen stěží možné jednoznačně rozlišit úpravy vzniklé při stavbě hradu od těchto mladších zásahů. Další problém spočívá v oddělení jednotlivých stavebních fází či mikrofází, s kterými musíme, stejně jako u jiných typů hradů, počítat. Určitou nadějí je zde podrobná rekonstrukce, která alespoň v některých případech, dovoluje vyloučit současné trvání jednotlivých reliktů a v případě většího časového odstupu i různá forma opracování, ovlivněná však i kvalitou materiálu a jeho zvětráváním.

Z naznačené problematiky vyplývá, že v řadě případů nemůžeme jednoznačně určit, do jaké stavební fáze které reliktů patří a při případné změně typu hradu můžeme dojít k mylnému zařazení. Není však cílem tohoto příspěvku popsat a zhodnotit všechny hradní architektury na pískovcovém podloží. Chceme pouze ukázat na oprávněnost zavedení tohoto typu a na šíři otázek s ním spojených. Jako studijní vzorek nám poslouží ty lokality, které řadíme k typu skalního hradu zcela jednoznačně.

2 HISTORICKÁ DATA STUDIJNÍHO VZORKU

Uvedené lokality s ohledem na rozsah příspěvku nepopisujeme. Udáváme pouze základní archeologická a historická data, související s trváním jednotlivých sídel.

JESTŘEBÍ (k. o. Jestřebí, okr. C. Lípa)

Nejstarší náznak existence hradu je obsažen ve svědečné formuli listiny z roku 1295, kde se uvádí „Poto, filius domini Hynconi predicti de Jestrebi“ (RBM II, 719; RT II, 14). J. V. Šimák (1930, 23), i když si nebyl jist, zda přídomek v citovaném dokladu je třeba vztahovat k otci či synovi, předpokládal, že hrad Jestřebí vystavěl už Hynek a že to podle souvislostí bylo v letech 1292-1295. Svědčí o tom, že se v roce 1297 psal „Heimannus de Gestrebiho“ (RT I, 4), zatímco Půta se v ostatních dokladech psal z Frýdlantu (J. V. Šimák, 1930, 23, 29-30). Pro nás je podstatné hlavně to, že tó nemohlo být příliš dlouho před rokem 1300, krátce po němž přichází první zmínka o hradu - „castrum“ - Jestřebí (RBM II, 1208), kdy sem uvedený Hynek dostal nějaké lidi do vězení a že po jeho smrti (asi 1309) zůstalo Jestřebí v držení jeho potomků (A. Sedláček 1923, 250). Hrad pak existoval po celý středověk a jeho funkce končila až na počátku 16. stol. (F. Gabriel, J. Smetana 1983, 135).

SLOUP (k. o. Sloup, okr. C. Lípa)

Hrad vznikl v končinách, které držel bratr zakladatele Jestřebího, který se jmenoval Chval, připomínaný v letech 1253-1263. Jedním z jeho synů byl Čeněk, který se roku 1277 psal z Lipého (CDB V, 2, č. 846, s. 561), založil hrad Ojvín na Žitavsku, po němž se psal roku 1290 (SRL I, 6; RBM II, 891) a buď on nebo jeho stejnojmenný syn stál také u vzniku hradu Sloup (A. Sedláček 1923, 185; J. V. Šimák 1930, 34). Archeologické nálezy datují lokalitu do období před rokem 1300 (J. Waldhauser 1971, 33). V každém případě se toto opevněné sídlo vyskytuje poprvé v přídomku Čeňka „von Birkenstein“ či „Berkinstein“ v roce 1324, či „de Slupa“, jak se psal roku 1330 (RBM III, 654, č. 1330). Sídlem samostatného panství zůstal hrad prakticky po celý středověk. V roce 1444 byl sice vypálen

a zbořen (SRL I, 222), byl však zase obnoven, i když od 60. let 15. stol. byl již pouhou součástí rozsáhlejších dominií a přestal být panským sídlem. Na počátku 16. stol. byl vybudován pod hradem nevelký zámek a hrad ztratil svoji funkci zcela (A. Sedláček 1923, 186). Okolo roku 1690 byla na bývalém hradě zřízena poustevna existující až do roku 1785, jejíž obyvatelé zasáhli značnou měrou do skalního podloží (A. Sedláček 1923, 188).

ARNSTEIN (kraj Dfesdaen, NDR)

Hrad leží v oblasti původního majetku Berků z Dubé, v písemných prame-
nech se však vyskytuje až v souvislosti s děčínskými Vartenberky. Poprvé je při-
pomínán teprve roku 1436, kdy byl obléhán a při dobývání těžce poškozen
(A. Meiche. a kol. 1907, 345-349; E. Walther 1930, 82-83). J... starší existenci
dokládají nálezy keramiky, uložené dnes v Stadtmuseu Sebnitz, které datujeme do
druhé poloviny 13. stol. V roce 1451 přešla celá okolní končina definitivně k Sasku
a tehdy byl hrad pravděpodobně záměrně zničen. Roku 1456 je uváděn v sezna-
mu zaniklých hradů (A. Meiche a kol. 1907, 234).

FRIENSTEIN (kraj Dresden, NDR)

Ze starších archeologických nálezů, uložených dnes v AO KM Teplice vy-
plývá, že poloha byla osídlena již ve druhé polovině 13. stol. Hrad však nikdy
nepatřil k pahským sídlům, tvořil součást panství Wildenstein, které bylo v roce
1451 postoupeno Sasku a roku 1456 byl už vypočítáván mezi hrady neexistujícími.
V dějinách však vystupuje ještě jednou ve zprávě náležející k roku 1479 nebo
1480, kdy vyznal na mučení jeden z českých účastníků přepadu kupců, že „beym
Freynstein ist ein loch, do man gefengen eynfurt zu peynigen" (A. Meiche a kol.
1907. 3° 9, i[^]z).

FALKENSTEIN (kraj Dresden, NDR)

Archeologické datování lokality je stejné, jako v případě hradu Friensteinu.
Z písemných dokladů vyplývá, že tvořil rovněž součást panství Wildenstein, se
kterým byl roku 1451 postoupen Sasku. Mezi pustými byl uváděn rovněž k roku
1456 (A. Meiche a kol. 1907, 309, 322).

VALECOV (k. o. Bosen, okr. Mladá Boleslav)

Názvem jeho existence je užívání přídomku „z Valečova", s nímž se setká-
váme poprvé v roce 1323 (Tab. vet. č. 378). Tvořil centrum vladckého majetku.
Zvláštní úlohu hrál zřejmě v prvním období husitských válek, neboť existuje mož-
nost, že označení Menší Tábor, souvisí s bratřími Bernardem a Bartošem z Vale-
čova o- Pekař 1930, 242; 1933, 124, 242; F. Smahel 1969, 165, 212, 227). V této
době mohlo vzniknout rozsáhlé předhradí situované o něco níže než jádro hradu,
původně zřejmě ohrazené palisádou. Pod ním býval poplužní dvůr s krémou cha-
rakteristického jména Tábor (D. Menclová 1974, II, 341). V roce 1439 byl hrad
dobyt a vypálen (F. Šimek 1927, 86; 1959, 153). Někdy potom došlo k jeho ka-
menné výstavbě, pro jejíž datování je termínem ante quem rok 1453 (P-
Menclová 1974, II, 340). Byl představován i v pozdější době, protože jako sídlo vrchnosten-
ských úředníků sloužil až do 18. stol. (R. Anděl a kol. 1984, 494).

HELFENBURK (k. o. Rašovice, okr. Litoměřice)

Hrad vznikl zřejmě v souvislosti s rozdrobením rodové državy pánů z Klin-
štějna ve druhé polovině 14. stol. (F. Gabriel, J. Smetana 1983, 133-134). Jeho
prvním známým majitelem byl Hanuš z Klinštějna, který jej v letech 1374 nebo
1375 prodal pražskému arcibiskupství (LE I, 61; Půh. 53, č. 143). Hrad byl sice
centrem rozsáhlého panství, byl však spravován purkrabími. Jako neporušený hrad

se připomíná naposledy roku 1591, ale krátce poté byl opuštěn (A. Sedláček 1923, 104).

WINTERSTEIN (kraj Dresden, NDR)

Hrad vznikl v oblasti, příslušející ve 14. stol. k českému státu a jeho majitelé byli v podřízeném vztahu ke královskému purkrabímu v Pirně. V roce 1379 zastavil, král Václav IV. okolí Pirny i s hradem Wintersteinem Těmovi z Koldic, majiteli panství Krupka v Podkrušnohoří. Roku 1391 byl sice vyplacen, ale byl znovu zastavován a ze souvislostí plyne, že byl vždy spravován purkrabími. V roce 1441 byl vykoupěn lužickým Šestiměstím a v následujícím roce záměrně zbořen (A. Meiche 1907, 316-318; E. Walther 1930, 80-82).

FALKENSTEJN (k. o. Jetřichovice, okr. Děčín)

Vznikl při postupném dělení rozsáhlého šarfenštejnského panství Michaloviců. Připomíná se poprvé roku 1395 a od té doby následuje celá řada dalších zmínek (A. Horcicka 1915, 41-45, 53). Býval sídlem purkrabího, spravujícího tuto část panství, které v roce 1406 získali Berkové z Dubé, sídlící jinde (A. Sedláček 1923, 296). Přímou zde sídlil až Jindřich Berka z Dubé, píšící se po Falkenštejně roku 1427, kdy se uvádí „residentis in Falkenstein“ a podruhé ještě 17. 6. 1428 (LC VIII-X, 97, 140). V tomže roce však prodal panství kamenické, k němuž hrad náležel, Zikmundovi Děčínskému z Varteaberka, který "zde míval purkrabího (A. Sedláček 1923, 296). Naposledy se připomíná v letech 1457–1465 v jednáních o pozůstalosti po Janu Berkovi z Dubé, ale není vůbec zřejmé, zda ještě sloužil svojí původní funkci. Spíše ne, protože „castrum Falkynstein“ se zde uvádí pouze jednou, zatímco vícekrát se opakuje toto toponymum v řadě vsí kamenického panství (AČ XXXVII, 2, č. 97, str. 1528-1537).

WILDENSTEIN (kraj Dresden, NDR)

První jistá zpráva o hradu pochází z roku 1410 v popisu hranic mezi dvěma velkými dominii Berků z Dubé, z nichž jednoho byl centrem. Byl vždy panským sídlem jedné jejich větve, a to až do roku 1451, kdy byl i s celým panstvím postoupen Sasku a v letech 1455-1456 byl záměrně zničen (A. Meiche a kol. 1907, 236, 286, 295-311; E. Walther 1930, 78-80).

SAUENSTEJN (k. o. Vysoká Lípa, okr. Děčín)

Vznikl na majetcích Berků z Dubé, počítaných původně k panství Hohnstein v dnešním NDR, které získali v roce 1353 (A. Meiche 1907, 284). Připomíná se poprvé roku 1431, kdy byl v zástavě Jana z Vartenberka na Blansku u Ostí n. L. (A. Paudler 1893, 268). Panským sídlem nikdy nebyl, sídlil zde vždy purkrabí (E. Pilik 1895, 308), i když byl sídlem nevelkého statku, k němuž náleželo několik vesnic v okolí. Tento majetek byl v roce 1446 nabízen Albrechtem Berkou z Dubé kurfiřtovi saskému k výměně, k níž však nedošlo (A. Paudler 1893, 138). Hrad tehdy zřejmě ještě stál, pročež je nutno odmítnout domněnku o možném ztotožnění s blíže neznámým severočeským hradem „Giblink“, dobytým roku 1444 (R. Klos, F. Němeček 1978, 69). Poté se připomínají pouze šauenštejnské lenní dvory v roce 1490 (A. Horcicka 1915, 129).

RAUSCHENSTEIN (kraj Dresden, NDR)

Ležel v oblasti wildensteinského panství, nebyl však již uváděn ve smlouvě z roku 1451, kdy byla tato oblast postoupena k Sasku. V písemných pramenech se s ním setkáváme pouze jednou, a to v roce 1456, kdy byl pod zkomoleným názvem uváděn mezi pustými hrady (A. Meiche a kol. 1907, 323-326).

3 K O M P A R A C E U V N I T Ě R Š T U D I J N Í H O V Z O R K U

3.1 H o s p o d á ř s k á č á s t

Nejméně informací máme o hospodářské části hradu. Zjišťujeme však, že ležela vždy u paty skalního suku, aby byla snadno přístupná pro zásobování. Většinou asi přiléhala pouze k jedné straně skalního masívu (Arnstein, Jestřebí, Helfenburk, Valečov, Falkenštejn, Falkenstein, Šauenštejn, Rauschenstein, Frienstein), kde zanechala jen nečetné stopy stavební činnosti. Opevnění této části neznáme. Ve většině případů je třeba počítat spíše s nějakou lehčí formou, např. polským plotem. Neznáme většinou ani její rozsah. V některých případech (Arnstein, Valečov, Falkenštejn, Šauenštejn, Rauschenstein) vymezuje maximální možnou plochu terén, případně stopy vstupu (Arnstein, Falkenštejn). Setkáváme se však i s jinou formou hospodářské části hradu. Na Sloupu je hospodářská část vtažena do nevelké prostory vymezené skalním masívem, který ji současně chránil proti přímému útoku. Podobně tomu bylo i u Wildensteinu, kde skalní suk tvoří přírodní bránu, vedoucí na skalní římsu, využitou jako hospodářský trakt hradu. V obou případech však není vyloučen ještě jeden předsunutý a rozlehlejší hospodářský prostor. Vybavenost těchto bezprostředních zázemí skalních hradů nám ve většině případů uniká. Nejlépe je známe z Helfenburku, kde kamenné základy zástavby a opevnění dovolují poměrně přesnou rekonstrukci celého traktu. Zástavba zde přiléhala k obvodové hradbě, prolomené nad příkopem branou. Její průjezd sousedil s objektem, obsahujícím i schodiště do úrovně vstupu k hornímu platu. Při patě skalního suku byla situována studna. Ta byla součástí hospodářského dvora i jinde (Jestřebí, Sloup) nebo k ní byl alespoň odtud přístup (Falkenštejn). S výjimkou Helfenburku, budovaného však v uváděné podobě asi až pražským arcibiskupem Janem Očkem z Vlašimi mezi lety 1375-1379, nelze počítat s využitím hospodářského traktu pro obranu, tak jako u jiných typů hradů. Právě naopak se zdá, že byla snaha umístit jej-pod přímou ochranu horního platu, případně jej ukryt za skalní masív (Sloup, Wildenstein). To je také důvod proč neužíváme běžného pojmu předhradí, kde se hospodářská a obranná funkce kumulovaly.

3.2 V s t u p

Dalším důležitým znakem skalních hradů je vstup. Vede skalní spárou nebo protesanou chodbou (Jestřebí, Valečov) na horní plato. Vstup na vnitřní komunikaci byl situován 3-6 m nad patou skalního suku. Pokud zvolená skalní spára tomuto požadavku nevyhovovala a začínala v dostatečné šíři níže, byl nástup upraven dřevěnou podlahou v náležité výšce (Sloup, Helfenburk, Wildenstein). Vstup, pokud to tvar skály umožňoval, byl volen tak, aby mohl být postřelován z boku (Sloup, Arnstein, Falkenštejn, Winterstein, Frienstein). Současně však aktivní obranu zajišťovala podsebití nad vstupem (Falkenštejn, Falkenstein, Valečov, šauenštejn, Winterstein), znásobená možností účinně hájit celou spáru z horního platu. Samotný průchod však nebyl pro případné dobyvatele jednoduchý. Přístup ke spáře byl řešen několik metrů nad zemí po nekryté pavlači podél skalního suku. Nejlépe je rekonstruovatelná na Wintersteinu, kde pavlač začínala na protilehlé straně vstupu do spáry. Kratší pavlač zjišťujeme i na Falkensteinu a není vyloučena ani na Sloupu, kde ji však bylo využito pro vstup do hospodářského prostoru. Na Helfenburku můžeme sledovat vstupní komunikaci od jejího počátku po kamenném schodišti do výše patra, ve kterém procházela skalním plochem a nad konírnou vycházela na hradní ohoz, odkud vedla po padacím mostě k vlastní skalní spáře. V jiných případech byl přístup řešen asi přímo, pomocí

žebříků či dřevěných schodišť, které bylo možno rychle odstranit (Arnstein, Falkenštejn, Šauenštejn, Rauschenstein, Frienstein, Wildenstein). U některých hradů začínalo schodiště ve skalní spáře upraveným prostorem, který nazýváme „interiér“. Někdy přesahovala jeho dřevěná podlaha spáru (Falkenštejn, Winterstein), jindy jsou jeho stopy patrné pouze ve skalním bloku (Šauenštejn, Helfenburk). Funkce „interiéru“ není zřejmá. Vlastní komunikace byla podle průběhu spáry zalomena a přehrazena dřevěnými brankami. Jestliže to přírodní podmínky dovolovaly, byla v bočních spárách zřízena stanoviště pro obránce, částečně vysunutá dřevěnou podlahou před skalní stěnu (Šauenštejn, Winterstein). Na Helfenburku vedou boční chodby z prostoru schodiště ke střílnovým okénkům, prolomeným ve zdivu. Schodiště vstupu ústí na horní plato uprostřed, většinou do míst bez zástavby (Sloup, Arnstein, Falkenštejn, Falkenstein, Šauenštejn, Winterstein, Rauschenstein, Frienstein, Wildenstein). Jen v případě Helfenburku a Valečova končí přístupová komunikace ve zděném objektu.

3.3 Horní plato

Hrad sám se rozkládal na povrchu skalního suku - horním plato. Jeho obrana byla založena na neprůstupnosti skalního masívu, který nahrazoval obvodovou hradbu. Dokladem tohoto chápání skalního suku je Jestřebí, kde, ovšem až v mladším období, bylo svrchní plato obestavěno 60 cm silným cimbuřím, založeným přímo na skále. Na plato o 10 m nižším, přesto však převyšujícím okolí o 14 m, bylo stejné cimbuří umístěno na 70 cm vysoké hradbě. U většiny skalních hradů se však setkáváme pouze s opevněním dřevěným. Poměrně slušnou představu o jeho konstrukci podává Falkenštejn, kde jsou po obvodu svrchního plato dráže pro horizontálně položené trámy, čtvercové zápuste pro trámy svislé nebo žlábky pro palisádu. Střídání různých konstrukcí asi nebylo ničím neobvyklým. Setkáváme se s ním i na Wildensteinu, kde trámová konstrukce přecházela v pouhý haťový plot. Na méně exponovaných místech se často nevyskytují relikty opevnění vůbec. Hrad Šauenštejn měl dřevěné opevnění pouze na severovýchodní straně, kde se k němu přibližují stejně vysoké skály protější ostrožny. Na Wintersteinu, Rauschensteinu, Friensteinu i Falkensteinu nejsou stopy obvodového opevnění vůbec. Obranná linie byla proložena řadou podsebití, zbudovaných v jednodušších případech nad skalní spárou (Falkenštejn, Sloup) nebo vysunutých před skalní stěnu (Falkenštejn, Šauenštejn) a tvořících tak vlastně i flankovací bašty. K opevnění asi patřily i dpehované relikty, vytesané po obvodu plato hradu Sloupu, se střílnami směřujícími k možnému útoku nepřítele. Podobná zařízení byla asi na hradu Falkenštejnu. Zatím nedokážeme interpretovat komplexy nevelkých, asi 150 X 100 centimetrů zahloubenin, doplněných zápustmi a žlábkami (Winterstein, Falkenstein, Arnstein). Jím podobné zařízení o rozměrech 2,5 X 2 m na hradu Friensteinu, nevylučuje jejich interpretaci jako drobných krytých střeleckých postavení.

Poměrně složitá problematika, kterou zde můžeme jen naznačit, je spojena se zástavbou hradu. Důležité je stanovení podoby a alespoň rámcové funkce jednotlivých objektů. Bývá pravidlem, že nejvýše položené a většinou i největší do zastavěné plochy, jsou považovány za hlavní, věžovitou stavbu (R. Klos, F. Němeček 1978; A. Sedláček 1923, 295). Hodnotíme-li tyto objekty z hlediska obrany, je třeba upozornit, že s výjimkou Wildensteinu, jsou situovány tak, že nemohly ani v nejmenším zasáhnout do aktivní obrany svrchního plato. Jednalo-li se tedy skutečně o věžovité stavby, pak byly výhradně obytného charakteru a neměly jinak nic společného s obytnou věží českého středověkého hradu. Některé z objektů však svými malými základnami ukazují na prostou srubovou či hrázděnou přízemní stavbu (Rauschenstein - 4 X 2,5 m, Falkenstein - 3,3 X 3,3 m). Vzhledem k tomu, že ani u větších objektů často nenacházíme stopy řádného zakotvení,

není vyloučeno, že se jednalo o přízemní, případně jednopatrové obytné budovy, jak to již naznačili T. Durdík a P. Chotěbor (1979, 588). Byl by to jen další důkaz jistoty, kterou stavitelům skalních hradů dával terén, skalní suk, tvořící věž sám o sobě. Budování obytné věže, analogické jiným typům hradů, by bylo zbytečné, pokud nemohla plnit svoji vojenskou funkci.

Další okruh otázek se týká místností vytesaných zcela nebo částečně do skalního podloží, tedy prvků, které jsou považovány za typické právě pro skalní hrady. Hned na počátku je třeba upozornit, že na řadě uvedených lokalit takové objekty chybí (Rauschenstein, Frienstein, Falkenstein). Sledujeme-li využití tesaných prostor jako hlavního obytného objektu, vidíme, že u hradů starších, které podle písemných či hmotných pramenů datujeme do druhé poloviny 13. a počátku 14. stol., byl základ řešen bez podvalí (Arnstein, Frienstein, Falkenstein, případně Sloup a Jestřebí, u kterých podvalí hlavní stavby zatím nemůžeme jednoznačně vyloučit s ohledem na půdní kryt, jakýkoliv jeho náznak však chybí). Teprve u hradů, vznikajících ve druhé polovině 14. stol., můžeme spojit hlavní obytný objekt s prostorem vytesaným ve skále. Na Wintersteinu, kde byl hlavní objekt alespoň částečně zděný, je pod ním vytesána samostatně přístupná prostora, propojená s nadzemní stavbou otvorem. Podobně tomu bylo i na Falkenštejně, kde je ovšem vytesaná místnost podstatně větší a podle úpravy okna a stop po deštěni je třeba předpokládat, že sloužila k obývání. V žádném případě však nemohly tyto prostory přímo souviset s nadzemní konstrukcí. Podvalí v pravém slova smyslu zjišťujeme na Šauenštejně. Nevelký sklep, situovaný pod ním, je samostatně přístupný od západu a s hlavním obytným objektem není přímo spojen. Druhým skalním hradem s podvalím je Wildenstein. Je to jediný hrad našeho vzorku, kde největší stavba mohla plnit i vojenskou funkci, neboť je začleněna do obvodového opevnění na okraji svrchního plato. Hrady Valečov a Helfenburk jsou svou kamennou architekturou poněkud výjimečné. V obou případech byla asi polovina svrchního plato "zastavěna palácem, zatímco zbývající část sloužila jako nádvoří.

Povšimněme si i ostatních zahloubených prostor. Většina z nich nenesé žádné znaky své funkce, takže je, alespoň prozatím, vyloučeno jejich funkční určení. Tím jsme ovšem zbaveni i možnosti sledovat jejich analogie na jiných lokalitách. Pouze menší část je tvarově tak charakteristická, že je můžeme vzájemně porovnat jako funkčně stejné, ačkoliv nám jednoznačné Doznání jejich skutečné funkce uniká. Typickým příkladem jsou tzv. hladomorny (A. Sedláček, 1923, 182), jinými badateli považované za cisterny (P. Chotěbor 1980, 255; M. Plaček 1984, 205). Domníváme se, že objekty lahvovitého tvaru nesloužily jako vězení, k tomuto účelu nebylo třeba budovat zvláštní a na vytesání náročný objekt. Zdá se, s ohledem na propustnost pískovce a analogie v jiném prostředí (Nístějka nad Jizerou, k. o. Vysoké nad Jizerou, okr. Jablonec n. Nis.), že nebyly vhodné ani k uchování vody. Tvar, který je výhodný pro uchování konstantní teploty, mohl být použit pro objekty, související s uchováváním potravin. Tvar a rozměry ostatně připomínají slovanské zásobnice (M. Beranová 1980, 204-207). Z tohoto příkladu je patrné, že při interpretaci alespoň některých objektů není možné vycházet pouze z analogií na skalních hradech.

4 ZÁVĚR

Pokusíme-li se o časové zařazení skalních hradů, je třeba konstatovat, že se, na základě našich dnešních znalostí, objevují již ve 13. stol. Vedle již hotového typu (Jestřebí, Sloup) se v tomto období objevují také lokality, které se svým charakterem skalním hradům blíží, volba polohy však ještě nedovolila plně rozvinout výhodný obranný systém (hrad u Chřibské, okr. Děčín, Hřídělík, okr.

Č. Lípa, hrad u Hvězdy, okr. Č. Lípa). Datování lokalit však zatím nedovoluje rozhodnout, zda se jedná o vývojovou etapu mezi hradem přechodného typu a hradem skalním, či zda jde o využití poznatků z nejstarších skalních hradů v méně vhodných terénních podmínkách. S aplikací některých prvků na méně vhodném terénu se setkáváme na pískovci i v mladším období (Zkamenělý zámek u Konrádova, okr. Č. Lípa, Drábovna, okr. Jablonec n. Nis.). Podobně zjišťujeme využití obranných prvků skalních hradů i na jiném petrografickém podloží (Kamýk, okr. Litoměřice, Fredevald, okr. Č. Lípa, Reitstein, okr. Liberec, Vrabinec, okr. Děčín).

Při hodnocení reliktu na pískovcích se objevují i případy, kdy není možné jednoznačně rozhodnout, zda byl vstup na skalní suk veden od paty či po mostě z ostrožny (Drábské světničky, okr. Mladá Boleslav). V některých případech není vyloučena ani možnost dvou vstupů, jeden pomocí mostu z ostrožny, druhý skalní spárou (Nedám, okr. Mělník, Kokořín-zámecký park, okr. Mělník). U těchto lokalit však nejsou fortifikační výhody skalních hradů plně využitelné a je třeba je řadit k jiným hradním typům.

Poznámky

- 1 Jako příklad můžeme uvést hrad Skálu u Přeštic (D. Menclová 1974, II, 98), náležející jedním ze svých dvou jader k typu dvoupalácové dispozice (T. Durdík 1984, 1)7), či hrad Chlum (P. Chotěbor 1981, 71), mající nesporně blíže k hradům ostrožným než ke hradům skalním, v našem pojetí.
- 2 Na hradě Friensteinu je v bezprostřední jeho blízkosti pramen. Jeho spojení s hospodářským traktem však prokázat nemůžeme, i když je nanejvýš pravděpodobné.

Literatura a prameny

- AČ - Archiv český, díl XXXVII, částka 2 (ed. G. Friedrich), Praha 1941.
- Anděl R. a kol., 1984: Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, III. Severní Čechy, Praha.
- Beranová M., 1980: Zemědělství starých Slovanů, Praha.
- CDB - Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae, V. 2 (edd. J. Sebánek et S. Dušková), Praha 1981.
- Durdík T., 1984: České hrady, Praha.
- Durdík T., Chotěbor P., 1979: Richard Klos-František Němeček, Skalní hrady v Českém Švýcarsku, AR 31, 88.
- Gabriel F., 1985: Opevněná panská sídla na Českolipsku před rokem 1319. Z minulosti Děčínska a Českolipska 4, 301-332.
- Gabriel F., Smetana J., 1981: K datování a funkci středověkých opevnění v Českém Švýcarsku, AH 6, 33-62.
- Gabriel F., Smetana J., 1983: K vývoji výrobních okruhů červeně malované keramiky v severních Čechách, AH 8, 119-138.
- Horcicka A., 1915: Das älteste Böhmisches Kamenitzer Stadtbuch, Prag.
- Chotěbor P., 1980: Povrchový průzkum hradu Valčova, AH 1, 255-258.
- Chotěbor P., 1981: Povrchový průzkum skalních hradů v Českém ráji, AH 6, 71-78.
- Klos R., Němeček F., 1978: Skalní hrady v Českém Švýcarsku, Ústí n. Lab.
- LC - Libri confirmatum ad beneficia ecclesiastica Pragensem per archidioecessim I-X (ed. F. A. Tingl, J. Emler), Praha 1865-1889.
- JLE — Libri erectionum archidioecesis Pragensis saeculo XIV. et XV., I-VI (ed. K. Borový, A. Podlaha), Praha 1875-1927.
- Meiche A. a kol. 1907: Die Burgen und vorgeschichtlichen Wohnstätten der Sächsischen Schweiz, Dresden.
- Menclová D., 1974: České hrady, díl I, II (2. vyd.), Praha.
- Paudler A., 1893: Der Schauenstein, Mitteilungen der Nordböhmisches Exkursions-Club (dále MNEC) 16, 138-143, 268-270.

- Pekař J., 1930, 1933: Žižka a jeho doba, díl III. a IV., Praha.
- Pilk E., 1895: Schauenstein, MNEC 18, 308.
- Plaček M., 1981: Pitná a užitková voda na středověkém hradě a její zajišťování. Folia historica Bohemica 7, 197-250.
- Půh - První kniha půhonná z let 1283-1407 (ed. G. Friedrich), Desky dvorské království českého, díl VII, Praha 1929.
- RBM - Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae II, III, (ed. J. Emler), Praha 1882, 1890.
- RT - Reliquiae tabularum terrae regni Bohemiae anno 1541 igne consumptarum, I, II (ed. J. Emler), Praha 1870, 1872.
- Sedláček A., 1923: Hradý, zámky a tvrze království českého, díl XIV, Praha.
- SRL - Scriptorum rerum Lusaticarum I (ed. J. L. Haupt), Görlitz 1839.
- Šumák J. V., 1930: Kniha o Housce, Praha.
- Šimek F., 1937: Staré letopisy české, Praha.
- Šimek F., 1959: Staré letopisy české, Praha.
- Šmahel F., 1969: Jan Žižka z Trocnova, Praha.
- Tab. vet. - Reliquiae tabularum terrae citationum vetustissimae (ed. F. Dvorský, J. Emler), Praha 1368.
- Waldhauser J., 1971: Archeologický výzkum v severních Cechách II, Liberec.
- Walther E., 1930: Die Wall- und Wehranlagen der Sächsischen Schweiz, Dresden.

Zusammenfassung

Felsenburgen und ihre Beziehung zur böhmischen Burgarchitektur

Den Begriff Felsenburg pflegt die neuere Literatur meist mit dem Wort „sogenannt“ zu verbinden. Diese Bezeichnung äußert den Zweifel, ob solche Burgen als Typ wirklich existieren, oder ob es sich um verschiedene Burgtypen handelt, deren gemeinsames Merkmal bloß die Situierung auf Sandstein als Liegendem ist, das der Aushöhlung von Wohn- oder Wirtschaftsobjekten dient, die von einer hölzernen oder gemauerten Verbauung ergänzt werden.

Wenn man von der Felsenburg als Typ sprechen will, muß dieser Typ genauer definiert werden. Falls man von der Definition ausgeht, die wir im Jahr 1981 vorgelegt haben, gehören zu den Felsenburgen jene befestigten Komplexe, die auf Felsstümpfen liegen, und deren Eingang 3-6 m über dem Fundament des Felsblocks liegt. Die Burg breitete sich auf der oberen Felsfläche, dem oberen Plateau aus, das durch eine hergerichtete Geländelücke zugänglich war. Die Überhöhung des Stumpfes gegenüber dem Gelände der Umgebung war die wichtigste und häufig auch einzige Verteidigungskomponente. Hier wollen wir bloß auf die Berechtigung der Einführung dieses Typs und auf die damit verbundenen breiteren Fragen verweisen.

Die wenigsten Informationen liegen über den Wirtschaftsteil vor. Dieser lag immer an der Ferse des Felsstumpfes so, daß er im Interesse des Nachschubs an Versorgung leicht zugänglich war. Die Ausstattung der Wirtschaftstrakte entgeht uns im Großteil der Fälle. Wir stellen nur fest, daß man diesen Burgteil nicht zur Verteidigung verwenden konnte. Es scheint im Gegenteil, daß man sich bemühte, ihn unter den unmittelbaren Schutz des oberen Plateaus zu stellen, eventuell hinter dem Felsmassiv zu verbergen. Das ist auch der Grund, weshalb wir den üblichen Begriff Vorburg nicht verwenden, wo sich die Wirtschafts- und Verteidigungsfunktion kumulierte.

Ein wichtiges Merkmal der Felsenburgen ist der Eintritt, der durch eine Felslücke oder einen ausgehauenen Gang führte. Der Zutritt zu der Kommunikation lag 3-6 m über der Sohle des Felsstumpfes. Man näherte sich ihm auf einem ungedeckten Umgang mehrere Meter über der Erde, längs des Felsstumpfes oder unmittelbar auf einer Holzkonstruktion. Bei manchen Burgen wurde die natürliche Felslücke des Eingangs durch Ausmeißeln in Räume erweitert, deren Funktion noch unbekannt ist; wir wollen sie vorläufig Interieur nennen. Der eigentliche Zutritt brach sich je nach dem Verlauf der Lücke, die von kleinen hölzernen Toren gesperrt wurde.

Die Burg selbst breitete sich auf der Oberfläche des Felsstumpfes aus. Ihre Verteidigung beruhte auf der Unzugänglichkeit des Felsmassivs, das die Umfangsbefestigung zu ersetzen hatte. Relativ kompliziert ist die mit der eigentlichen Verbauung verbundene Problematik. Wichtig ist die Bestimmung der Gestalt und zumindest der Rahmenfunktion der einzelnen Objekte. In der Regel gelten die am höchsten liegenden und meist auch umfangreichsten als Haupt- vielleicht auch Turmbau. Wertet man diese Objekte vom Standpunkt der Verteidigung, muß man in Betracht ziehen, daß sie nicht im geringsten in die aktive Verteidigung der Burg eingreifen konnten. Mit ihren wenig umfangreichen Fundamenten weisen manche auf einen holzgezimmerten oder steingemauerten Erdgeschoßbau hin.

Ein weiterer Fragenkreis betrifft ganz oder teilweise die aus dem felsigen Liegenden gehauenen Objekte. Die meisten tragen keinerlei Anzeichen ihrer Funktion, so daß es wenigstens vorläufig

ausgeschlossen ist, sie zu bestimmen. Dadurch sind wir auch der Möglichkeit beraubt, Analogien zu verfolgen. Bloß ein kleiner Teil dieser Objekte ist so typisch geformt, daß man sie miteinander als funktionell identisch vergleichen kann, ohne ihre tatsächliche Verwendung zu kennen.

Wenn wir die Felsenburgen zeitlich datieren wollen, stellen wir fest, daß sie unseren heutigen Kenntnissen nach zu schließen, schon im 13. Jahrhundert erscheinen. Neben dem bereits ausgebildeten Typ begegnet man Lokalitäten, deren Charakter sich den Felsenburgen nähert, obwohl es ihre Lage kaum gestattet, ein günstiges Verteidigungssystem zu entwickeln. Der Verwendung mancher Elemente der Felsenburgen begegnet man auf Sandstein manchmal in weniger geeignetem Gelände in jüngeren Zeiten. Auch kann man die Auswertung mancher Wehrelemente der Felsenburgen auch auf anderen petrographischen Materialien feststellen.